

A JUGOSZLÁVIAI ALBÁN IRODALOM HARMINC ÉVE

R E X H E P Q O S J A

1. NEMZEDÉKEK ÉS KORSZAKOK

A jugoszláviai albán irodalmat csak a népfelszabadító háború óta tekinthetjük szervezett és elismert szellemi tevékenységnek. A háború előtt jóformán ismeretlen volt az írott szó az albánlakta vidékeken; az egyházi személyeket és néhány iskolát végzett, többé-kevésbé művelt egyént kivéve alig akadt írástudó. Érthető hát, hogy sem az olvasásnak, sem a művek kiadásának nem volt hagyománya.

Az irodalomban — különösen a szerény művelődési hagyományokkal rendelkező vidékek irodalmában — három évtized nem hosszú időszak. A jugoszláviai albán irodalomról ennek ellenére elmondhatjuk, hogy pótolta az óriási lemaradást, beilleszkedett korunk tér- és idő-koordinátáiba: figyelemmel tudja kísérni a társadalmi változásokat, a ma emberének szellemi és erkölcsi evolúcióját, s ezek által az egyetemes albán kultúra egyik legjelentősebb tényezőjévé vált. Az utóbbi években jelentős változások következtek be e fiatal irodalomban. E változások részben szubjektív (a különböző nemzedékek új, megváltozott stíluszemlélete és tematikája), részben pedig objektív (történelmi, társadalmi és művelődési) tényezők következményei. De magának az irodalmi átalakulásnak a folyamata sem volt egységes és töretlen ívelésű: egy-egy korszakon belül számos nézet, áramlat ütközött össze. A jugoszláviai albán irodalom e jelenségei mindenképpen a sajátos környezeti feltételekből erednek. A társadalmi és a művelődéstörténeti tényezőket elemezve két körülményről semmiképpen sem szabad megfeledkeznünk: az

első az, hogy az írók, költők legnagyobb része pályakezdekskor nem rendelkezett kellő alkotói tapasztalattal és irodalmi műveltséggel, a második pedig, hogy az irodalmi alkotótevékenységet nagymértékben befolyásolták a sajátos környezeti tényezők. Ez utóbbi feltétellel magyarázható, hogy az egyéni hajlamok nem juthattak mindig kifejezésre, s hogy a jugoszláviai albán irodalom e tekintetben lényegesen különbözik hazánk más tájainak az irodalmától. Ennek alapján nyilvánvalóvá válik az is, hogy az albán irodalom háború utáni átalakulási folyamatát az új nemzedék újszerű szemléletén túl elsősorban történelmi, társadalmi, kulturális és politikai tényezők befolyásolták. A gazdag hagyományokkal, kiforrott alkotókkal rendelkező irodalmakban a forradalmunkhoz hasonló nagy társadalmi megmozdulásokat követő átalakulási folyamat — érthető módon — elsősorban a nemzedékek ügye, s maga az átalakulás elsősorban a folytonosság jegyében zajlik le. Ilyen esetekben az új nemzedék új szemszögből vizsgálja az életet és a társadalmat, új eszméket és tartalmakat vall magáénak, új ábrázolási módszerekkel él. Az újszólván hagyománytalan jugoszláviai albán irodalom más helyzetben volt: egyrészt nélkülözte az irodalmi múlt termékeny ihletését, másrészt pedig az adott társadalmi-politikai feltételek erősen korlátozták az alkotók mozgási terét. Ilyen kontextusban igen bonyolulttá válik a nemzedékek kérdése. Megtörténik ugyanis, hogy az idősebb, már a háború előtt is író, tehát némi tapasztalattal rendelkező alkotók beolvadnak egy új nézeteket valló fiatalabb nemzedékbe, de arra is akad példa, hogy a fiatalabb nemzedék kizárólag az idősebbek tapasztalataira alapozta tevékenységét. Célszerűbbnek látszik ezért a jugoszláviai albán irodalomnak a nemzedékek helyett a korszakokra való tagolása, annál inkább, mivel egy-egy korszak esetenként több nemzedéket is felölel.

Helytállónak látszik az a megállapítás is, hogy a jugoszláviai albán irodalom egészének a fejlődését alapjában véve a költészet fejlődése határozta meg — természetesen a műfaji sajátosságok szabta korlátokon belül. Az elbeszélés, a regény, a dráma és a kritika tehát kisebb-nagyobb késéssel bejárta a fejlődésnek ugyanazt az útját, amelyet a költészet is megtett.

A fenti szempontok és sajátosságok alapján a jugoszláviai albán irodalom fejlődése a következő három korszakra tagolódik.

2. A RETORIKA ÉS A DIDAKTIKA KORA

A háború utáni jugoszláviai albán irodalom nem örökölt kimagasló, ismert alkotókat a háború előtti időkből. A felszabadulás után a költészet fő irányvonalát, az irodalmi közhangulatot és kifejezés-módot az adminisztráció kívánalmain túl olyan írók, költők határozták meg, akiknek már a háború előtti szerbhorvát nyelvű folyóiratokban is napvilágot látott néhány alkotásuk, illetve akik később, a forradalom idején albán nyelven is publikáltak. A népfel-szabadító háború eszményeit a háború után is magukénak vallották, ápolták és védelmezték, s továbbra is szabadságunk eltökélt védelmezői maradtak. Ebben a korszakban kezdi meg pályafutását néhány olyan alkotó, akik majd a későbbiek folyamán jelentős szerepet játszanak a jugoszláviai albán irodalom fejlődésében.

Az első korszakot, az ötvenes évek közepéig tartó időszakot a *Rilindja* és a *Zani i Rinisë*, továbbá néhány folyóirat, elsősorban a *Jeta e re* hasábjain megjelentetett alkotások jellemzik, melyek összessége még nem tekinthető egységes koncepcióval rendelkező irodalomnak. Az ekkori költészet — a téma és a motívumok, az érzések és a gondolatok, a hangulat és a forma szempontjából is — meglehetősen egysíkú volt. Amint mondani szokás, az albán költők sohasem hasonlítottak ennyire egymásra; más szóval: a költő személysége sohasem szorult ennyire háttérbe. A fegyverek zaját a zengzetes költői szólamok váltották fel; a költők a tömegek szócsövének tartották magukat, s legfőbb céljuk a hivatalos politikai normák feltétlen betartása volt. Mindannyian köteleességüknek tartották ezekben az években, hogy megénekeljék a vérrel szerzett békét, a tegnap még rabságban, ma már szabadságban élő albán népet, az évszázados elmaradottságot, hogy szóljanak a legégetőbb társadalmi kérdésekről: az írástudatlanságról, az évszázados rabságból kiszabadult muzulmán nőről, a vallásról mint a fejlődés kerékkötőjéről, a fejlődést gátló hagyományokról, a maradi házasságkötési szokásokról, hogy ábrázolják a háború utáni újjáépítést, a testvériséget és egységet, a Szovjetunió iránti feltétlen hűséget, a világban dúló fajüldözést és az albán népnek a nemzetközi életben betöltött szerepét. Patetikus hangú, szólamokat zengedező reményteljes költemények ezek, melyek mindig számolnak a szó mozgósító erejével. A hangzatos jelmondatokat kovácsolták versekké ez idő tájt. Ezek a költemények akkoriban a közösség igényeit voltak hi-

vatottak kielégíteni, mai szemmel nézve azonban már aligha mondanak többet a konferenciák szokványos frázisainál.

Kosovónak — hazánk más vidékeitől eltérően — nem volt különösképpen szüksége a funkcionális művészet megteremtését s az uniformizálást szorgalmazó adminisztratív intézkedésekre: az írók felülről jövő rendelkezések nélkül is érezték, hogy így kell írniuk. Sőt — az irodalmi hagyományok hiánya következtében — meg voltak győződve, hogy mindig is ez volt, s most is ez az egyetlen, igaz, járható útja az irodalomnak. Ez volt az a kor, amikor ellenszenvvel tekintettek Majakovszkij szabad verseire s általában a modern költészeti törekvésekre, és a megszokott csengésű klasszikus verselést tekintették az egyetlen alkalmas kifejezési módnak, mely — ma már világosan látjuk — tulajdonképpen az újszerű metaforák és képzettársítások alkalmazásának legfőbb kerékkötője volt.

A jugoszláviai albán irodalomban, akárcsak hazánk más népeinek az irodalmában, nem volt sokáig érvényben ez a hasznossági elv; az 1948-ban bekövetkezett történelmi jelentőségű politikai fordulat a költői szabadság és a kifejezésmód tekintetében új lehetőséget nyújtott az alkotóknak. Az albán költészet fokozatosan megszabadult a politikai dogmatizmustól, nem sokkal ezután azonban egy újabb dogmatizmus vett rajta erőt: a népköltészet-imádat, a népi verselési mód mértéktelen alkalmazása. Az albán költészet még az ötvenes évek második felében is lényegében megmarad a hagyományos keretek között: továbbra is sztereotip, diktatizáló, retorikus. Még mindig a romantikus pátoz bűvkörében él, s a belső feszültség is inkább az írói szándékokból, mintsem a struktúrából, a mű szerkezeti sajátosságaiból következik. Az e korban írt versek alapjában legtöbb esetben az új és régi életmód közötti (talán túlságosan is hangsúlyozott) különbség áll. A költők feladatuknak tekintik, hogy csatlakozzanak a nép lelkesedéséhez, a szebb jövő építésére irányuló törekvésekről énekelnek, s kitartó, folyamatos munkára buzdítanak. Az ez idő tájt verselők nagy része később visszavonult, és sohasem írt többé. Nyilvánvalóvá vált, hogy ezek számára az irodalom nem a művészi hajlamok megtestesítője, hanem a társadalmi folyamatok ábrázolásának az eszköze volt, sokaknak pedig az az út, amely a társadalmi-politikai életben való érvényesüléshez vezetett. Azok viszont, akik kitartottak a költészet mellett, 1948 után új területeket fedeztek fel maguknak. Ezzel magyarázható, hogy az albán költészet e korszakában — Esad Mekuli Neked énekelek

(Për Ty) című, az albán irodalom mindmáig egyik legjelentősebb kötetének a kivételével — nem jelent meg figyelmet érdemlő könyv.

A költészetnek e korban számos művelője akadt, jugoszláviai albán nyelvű prózáról azonban csak 1949 óta beszélhetünk: ekkor indul meg a *Jeta e re* című irodalmi folyóirat. Kezdetben a próza-irodalmat ugyanazok a témák határozták meg, amelyek a költészetben is eluralkodtak — természetesen a próza műfaji sajátosságainak megfelelően; a prózát is a politikai-forradalmi hangvétel és az utilitarizmus elve jellemzi. Alapjában leggyakrabban a háborús eseményekről, az újjépítésről, a falu fellendüléséről és a fiatalok megváltozott élet- és társadalomszemléletéről szóló anekdota áll. A próza is a társadalmi folyamatok szócsöve, az eszmeiség, a politika és az erkölcs szolgálatában áll, derűlátással szól a jövőről, s elítéli a kételkedőket, hitetlenkedőket. Egysíkú tematikája folytán eszmei motivációs rendszere is végtelenül egyszerű, nem változatos. Az irodalmi hősök vagy egyértelműen jók, vagy egyértelműen rosszak; a hős vagy kommunista, vagy ellenség, vagy ördög, vagy angyal. Cselekedeteiket, gondolkodásmódjukat, érzelmeiket elsősorban külső, főleg társadalmi tényezők határozzák meg. Az alkotási teret szinte egészében az új és régi világ szembeállítását tölti ki. A realista leírásokba itt-ott szubjektív mozzanatok is beépítenek, de e momentumok is elsősorban a fent vázolt írói szándék és a pártosság szolgálatában állnak.

A szocialista realizmus sablonjaitól mentes új irodalomfelfogás a prózában később jut kifejezésre, mint a költészetben. A tematika csak az ötvenes évek végén válik sokrétűbbé, de a szocialista realizmus továbbra is megmarad egyedül elismert stílusirányzatnak. Az ötvenes évek elején uralkodó témák, a népfelszabadító háború és az ezt követő újjáépítés, a patriarchális viszonyok lerombolása, a későbbiek folyamán újabbakkal gazdagodnak. A politikai színezetű patetikus hangvétel fokozatos humoros és enyhe kritikai elemekkel ötvöződik — például Sitki Imami *Új napok felé* (Drejt ditve të reja) című novelláskötetében, Zekeria Reja humoros-szatirikus írásaiban, valamint Tajar Hatipinek és a háború utáni jugoszláviai albán irodalom egyik legjelentősebb képviselőjének, Hivzi Sulejmaninak az elbeszéléseiben.

A drámairodalomnak a költészet és a novellairodalom iránti viszonylagos lemaradása mindmáig érezhető. E lemaradás legfőbb oka mindenképpen a színházi élet hagyománytalansága és fejletlensége Kosovo tortomány területén. Mint mondtuk, a prózát és

a költészetet előbb a tematikai uniformizálás, majd pedig a sztereotíp irodalomszemlélet tette egysíkúvá. A dráma egysíkúságát kezdetben szintén a tematikai uniformizálás határozta meg: az írók szinte kizárólagosan a folklórból és a történelemből merítettek. A *Jeta et re* című folyóirat hasábjain megjelent drámák — A feredzse, Az ügyes leány (Bija o pengueme), Nősülés (Martesa), A tök (Kungulli), Nita, Halit Pashi, Házastársak (Bashkëshortet) és még néhány — csak két lehetőséget ismernek: vagy elítélik a régi, maradi népszokásokat, vagy népszerűsítik a nemzeti erényt és az új társadalmi erkölcsöt. Az alkotó két célt tűz ki maga elé: a néző politikai és társadalmi tudatának a formálását, valamint a szórákoztatást. A költészetben és a prózairodalomban 1948 után a tematika és az irodalmi szemlélet terén történnek bizonyos változások, s az ötvenes évek közepéig e műfajok többé-kevésbé kiheverik az ún. fölülről irányított irodalom következményeit, a drámairodalmat azonban még ez idő tájt is a tematikus uniformizáltság, a sztereotíp élet-, történelem- és társadalomszemlélet jellemzi s még mindig nem tud megszabadulni a klasszikus dramaturgia és a szocialista realizmus sablonjaitól. A szereplő egyetlen célja, hogy patetikus szónoklatával érzékeltesse a szöveg aktuális politikai vonatkozásait. A drámairodalom és a színjátszás fejletlenségének fő oka mindenképpen a színházi élet hagyománytalansága, valamint az a tény, hogy az egyetlen hivatásos színház, a Tartományi Népszínház nem vállalt akkora szerepet a színházi kultúra megalapozásában, mint amekkorát vállalhatott volna.

3. A LÍRIZMUS ÉS REALIZMUS KORA

Az új alkotói területek meghódítása, az irodalom esztétikai funkciójának és humánus küldetésének a felismerése a jugoszláviai albán irodalomban hosszadalmasabb folyamat volt, mint jugoszlávia más nemzeteinek az irodalmában. A felismerési folyamatot számos szubjektív és objektív tényező gátolta: sok — elmaradott környezetből származó — albán író nem rendelkezett sem kialakult irodalomszemlélettel, sem kellő alkotói tapasztalattal, sokan nem ismerték az európai és a világirodalom múltját és jelenét, s környezetük sem igényelte eléggé az irodalmi és általában a művészeti alkotásokat, a szabad — felszabadult — alkotótevékenységet. Továbbra is a retorikus és didaktikus témák voltak túlsúlyban, noha akkoriban

hazánk más népeinek irodalmában már vége felé közeledett a realizmus és a modernizmus nagy összecsapása. (Mint később azonban kiderült, a modernizmus vádjai tulajdonképpen nem is a realizmust illették, hanem a fölülről, hatalmi rendelkezésekkel irányított irodalmat.) Az albán irodalomban a dogmatikus irodalomszemlélet és alkotótevékenység elleni tényleges harcot részben egy fiatalabb nemzedék indítja meg, mintegy ellenhatásként az előző korszak irodalmára és alkotói gyakorlatára, részben pedig olyan írók, költők, akik már hosszabb ideje alkottak: Hivzi Sulejmani, Enver Gjerqeku, Ramiz Kelmendi, valamivel később pedig Abdulazis Islami, Din Mehmeti, Azem Shkreli, Anton Pashku, Muhamet Këveshi, Fahredin Gunga és mások. A patetikus hangvétellű sematikus költemények, a fekete-fehér kontrasztra épült konstruktivista prózai alkotások után az ötvenes évek végén új területek meghódítására indulnak azok is, akik régebben kezdték pályafutásukat.

Az irodalmi alkotótevékenység feltételei azonban a második korszakban még nem voltak olyanok, hogy a jugoszláviai albán irodalom kitárulkozhatott volna hazánk más tájainak az irodalmi felé. Az albán íróknak a tényleges alkotói szükségletek kielégítése közben mindig számolniuk kellett a láthatatlan, de aktív cenzúrával. E tényezővel magyarázható a természetbe való menekülés, a rusztikus természetlátás, az intim moralizálás és meditálás, valamint a humor által tompított kételkedő-bíráló hang. Az új tartalmakat, víziókat, formákat és kifejezésmódokat e korszakban is a költők hódították meg a jugoszláviai albán irodalom számára. A tehetségek kibontakozásának legnagyobb akadálya mindenképpen a cenzúra volt, érthető hát, miért vannak a művek tele önéletrajzi mozzanatokkal, miért jellemzi őket a személyes, intim hang, s miért távolodnak el az első korszakra annyira jellemző külső események ábrázolásától. A lelkesedéstől, indulatoktól fűtött retorikus költészet lassan melankolikussá szelídül. A hangerő csökken, s a költők nem elsősorban a tömegekre hatás szándékával írnak, hanem azzal a céllal, hogy önnön lényük egy részét olvasszák bele a költeménybe. Az új szenzibilitáshoz és az új ízléshez újszerű kifejezési eszközök járulnak. A személyi líra a külvilágból csupán ihletet merít, de azután elzárkózik tőle, az enyhén moralizáló meditációk azonban nem annyira a személyi líra tartozékai, mint inkább az előző korszak didaktizáló költészetének a csökevényei. A legtöbb költő kötelességének tartja, hogy — közhelyszerű ömlengések közepette — versbe foglalja az albán kultúra és folklór hagyományait. Az

érzelmektől fűtött alkotó a hagyományok után kutatva bebarangolja Kosovo hegyeit-völgyeit, felkeresi a rozszant kunyhókban élő öreg bölcsüket. A verselési mód a metaforák hiánya folytán nagyobbára még mindig nem alkalmas az árnyaltabb érzelmek kifejezésére, noha elvétve akad példa egy-egy sajátos hangulat, egyéni látomás megörökítésére is. Az albán költészet ilyen kitárulkozása nem csupán a költői képzelet és a szellemi horizont kitágulását jelenti. Az érzelmi szinten történő kiteljesedés — elsősorban Enver Gjerqeku, Abdylazis Islami, Muhamet Kërveshi, Din Mehmeti, Fahredin Gunga, Azem Shkreli költészetében — egy új terület meghódítását jelenti az albán költészet számára, még akkor is, ha e versek a képzettársítások, metaforák és szimbólumok tekintetében igen szegények.

A költészethez hasonlóan a próza is nehezen tudott megszabadulni az első korszakban eluralkodott konstruktivizmustól, szemantikus ábrázolásmódtól, a moralizálástól és a folklórimádattól. A második korszakban a prózáírók száma alaposan megnőtt, de a próza ennek ellenére nem tudta behozni a költészettel szembeni lemaradását sem mennyiség, sem minőség tekintetében. A költészet ugyanis már az előző korszak végén nagyobb lendülettel indult a fejlődés útján.

A prózairodalom az új, sajátos problémák folytán új témákkal gazdagodik, s a régi témákat is általában új szemszögből vizsgálják az alkotók, s többé-kevésbé új módszerekkel is dolgoznak. A háborús témákat például — az első korszakhoz viszonyítva — formai szempontból általában lényegesen szabadabban kezelik. A szülőfölddel kapcsolatos témák egyre inkább tért hódítanak, jellemző módon azonban e korban már nem a folklór-témákkal ötvöződve. A prózáírók kezdik felfedezni továbbá a társadalmi problémák esztétikai vetületeit, s itt-ott a bírálat hangján szólnak egy-egy kérdésről. Az irodalmi hős már nem annyira az elvont eszmék, mint inkább a jellemet és a tudatot döntő módon befolyásoló érzelmi és lelki állapotok, nem ritkán a történelmi és társadalmi kontextusból fakadó szenvedések, kételyek és tragikus érzések megtestesítője. Az első korszakra jellemző ábrázolási szándékot fokozatosan kiszorítja az érzelmi, értelmi és erkölcsi sajátosságokat vizsgáló írók elemző tudata. A realista ábrázolásmód nem szorul egészen háttérbe, inkább módosul, kitágul, és új szempontokkal gyarapodik, legnagyobb fogyatékosága azonban még mindig az, hogy az embert a realista típusalkotás sablonjai szerint ábrázolják.

A hideg ésszerűségre épülő mondatokat, a statikus leírásokat e korban a színes, sok esetben szimbólumoktól terhes mondatok váltják fel. A prózairodalom e változásai elsősorban Hivzi Sulejmani, Ramiz Kelmendi és Anton Pashku műveit jellemzik.

A drámairodalomban még mindig nincsenek ennyire szembeűnő változások. A Jöjj, várlak (Eja, eja), Sorsfordulat (Peripetite e kohes), A bosszú (Hakmarrja), Az akció, Alkonyattól pirkadatig (Dielli i mbremjes, dielli i mengjetit), Az elátkozott törzs (Fisi i mallkuom) és A Dibe hullámai (Tallasat e Dibes) című drámákon kívül jóformán egyetlen jelentősebb drámai szöveg sem látott napvilágot. A drámaírókat lényegében e korszakban az előző korszakéhoz hasonló célok vezérlik, s csupán a művészi motiváció terén érezhető némi fejlődés. Ennek az egy helyben topogásnak elsősorban az az oka, hogy a drámairodalom nem tudott kiszabadulni a történelmi és nemzeti tematika vonzásköréből...

E korszakot összegezve megállapíthatjuk, hogy az irodalmi fejlődés fő mozzanatait a konstruktivizmussal, a sematikus, fekete-fehér ellentétekre épülő ábrázolásmóddal s részben az előző évek folklórimitárával való szakítás képezi. Ezáltal új lehetőségek útjára lépett a jugoszláviai albán irodalom.

4. A SZIMBÓLUMOK ÉS ÁLTALÁNOSÍTÁSOK KORA

A jugoszláviai albán irodalom fejlődésének útja tulajdonképpen azonos a tematikus fejlődés útjával, valamint a kifejezési formák és eszközök tökéletesedésével, vagyis az irodalom művészi szintre való felemelkedésével, az egysíkúság túlhaladásával és a művészet új területeinek a meghódításával. A harmadik korszak lényegében az öntudatra ébredés kora, az az időszak, amikor e fiatal irodalom szembenéz önnön lehetőségeivel, felméri a hazánk és a világ irodalmában betöltött helyét, s számba veszi a már meghódított s a még meghódításra váró területeket. A fordulópontra az 1966. év képezi: a társadalmunkban bekövetkezett jelentős változások folytán módosult az albán kultúra iránti addigi állásfoglalás is. Mindez döntő módon befolyásolta a jugoszláviai albán irodalom további sorsát: új, friss, lelkes erővel gazdagodott az alkotók tábora, s a válságos évek után végre saját útján, a sajátos célkitűzések valóra váltása jegyében indult, indulhatott pezsgésnek az irodalmi élet. Csak most vált nyilvánvalóvá, mennyire szűk korlátok között

élt eddig az albán irodalom. Az íróknak most már nem kellett félniük (mint annak idején, a bürokrata etatizmus korában), hogy az albán folklórból és az albán nemzeti múltból merítő, a nemzeti hősökre és szimbólumokra épülő művek ellen kifogást emel a hivatalos vagy félhivatalos cenzor. 1966 után ugrásszerűen megnövekedett a jugoszláviai albán írók száma, fellendült a világirodalmi alkotások fordítása, s kiadásra került néhány régebbi és modern albániai író műve is. Jelentős változások történtek a fordításpolitikában: régebben az idegen nyelvű művek kiválasztásakor az esztétikai mércék helyett a didaktikai elv volt a döntő; most sorra jelennek meg a világirodalom valamint hazánk népei és nemzetiségei irodalmának legkiválóbb alkotásai. Ezek természetesen nagy hatást gyakorolnak az albán irodalomra. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a jugoszláviai albán irodalomban ez az időszak a kitárulkozás kora. Az alkotótevékenység hatalmas lendületet kap: az alkotók fáradtságot nem ismervé tevékenykednek, hogy behozzák az óriási lemaradást, s hogy a jugoszláviai albán irodalom most már érték tekintetében is egyenrangúvá váljon hazánk többi népeinek és nemzetiségeinek az irodalmával. Az írók táborába mind több művelt, iskolázott alkotó kerül.

A fejlődés harmadik szakasza gyorsabb, dinamikusabb és sokrétűbb volt az első kettőnél. A költészet, a próza- és a drámai irodalom, valamint az irodalomkritika keretein belül számos szemlélet és stílus létezik — mintegy kiegészítve egymást. A dráma kivételével napjainkig — úgy tűnik — szinte minden műfaj behozta a költészettel szembeni lemaradást.

A költészet, azonkívül, hogy tematikailag, formai és nyelvi szempontból is gazdagodik, megszabadul a tetszetős külsőségektől, lemond a hatásvadászatról, s legtöbb esetben a rím és a ritmus sablonjairól is. Igazi intellektuális költészetté teljesedik ki, melyben a múlt és a jelen, a rút és a szép, a szubjektív és az objektív, a nemzeti és az univerzális szerencsésen találkozik. A nemzeti irodalmak és a világirodalom termékenyítő hatása azonban nem fajult utánzássá: a költők sajátos érzésvilágot, egyéni hangulatokat örökítenek meg egy-egy történelmi, mitológiai vagy folklór-témán belül. A racionális és az irracionális között gyakran elmosódik a határ, az érzések és a gondolatok összefolynak, s a költők elvontabb területek, az élet, a lét eddig ismeretlen területei felé sodródnak. Szívesen élnek a nemzeti mitológia és szimbolika eszközeivel, de nem azonosulnak velük. Ez a módszer egyaránt alkalmas a nemzeti és

az univerzális, a történelmi és a modern témák feldolgozására. A fenti mozzanatok közül, úgy tűnik, hogy univerzális tapasztalatok művészi szinten való ábrázolása az uralkodó törekvés. Késve ugyan, de — a költészet humánus funkciójától sohasem elkülönülten — megjelenik az esztétikai tudat, s ezzel egyidőben tovább fejlődik a mű autonóm struktúrája. Az albán költők e korszakban a tiszta költői gondolat és kifejezésmód, a változatos, sokrétű metafora- és szimbólumhasználat, az asszociációs törekvések jegyében alkotnak. E folyamat természetszerűleg hatott a költői nyelv, a szókinccs alakulására és a stílusesszék alkalmazására. A képzeletnek és az intuíciónak az elvontabb alakok és a mitológiai motívumok ábrázolásából eredő kihívásai folytán a költői nyelv árnyaltabbá és érzékenyebbé vált. Érthető módon mindez elsősorban azoknál jut kifejezésre, akik költészetüket tehetségükre alapozzák, s mentesek minden más, az esztétikai elvekhez szervesen nem kapcsolódó szándéktól. Rrahman Dedaj, az albán költészet legkiválóbb egyénisége, Beqir Musliu, Musa Ramadani, Mirko Gashi és Qerim Ujkani mindenképpen ezek közül valók. Az új lehetőségek felfedezése azonban nem párosul mindenütt kellő alkotói feyelemmel: a struktúrát gyakran ráerőszakolják a versre, az alakok a felismerhetetlenségig beleolvadnak az irracionálisba; nem mentes az effajta költészet az álfilozófiától, a szó-bűvészkedéstől és az ihletés nélküli meddő verseléstől sem. A hatásvadászat új formában jelentkezik: a mindenáron újat alkotni akarás sok esetben nem több a divatos külföldi művek kritikátlan befogadásánál és utánzásánál.

E kor prózáját is elsősorban a gondolat tisztasága, a költőiség és a szimbolizálási törekvések jellemzik az egyén és az univerzális szintjén egyaránt. A prózaírók száma végre rohamosan gyarapodni kezd, s örvendetes módon éppannak a műfajnak — nevezetesen a regénynek — akad a legtöbb művelője, amelyiknek eddig az albán irodalom a legnagyobb hiányát érezte. A kitarulkozás korában, az új eszmék térhódításának, az intellektuális érdeklődés fokozódásának, a művészi tudat kiteljesedésének és általában az alkotási vágy gerjedésének e folyamatában a prózaírók nem véletlenül fordulnak az avantgarde felé: ez kínálja ugyanis a legjobb feltételeket arra, hogy az albán irodalom végre megszabaduljon a provincializmustól, a folklórímádatától, a realista sablonoktól és minden más, a művészet számára idegen elemtől. A formáról és a tartalomról beszélve a próza esetében lényegében ugyanazt mondhatjuk el, amit fentebb a költészetéről is mondtunk: az élet eddig ismeretlen te-

rületeit hódítja meg, újszerű látomások, új életszemlélet jellemzi. A legtöbb alkotás témája nem kapcsolódik konkrét időhöz és térhez, s az objektív és a fantasztikus víziók, a racionális és az irracionális, a valóság és az álom, a naturalista és a szimbolikus, illetve mitológiai elemek szerencsésen ötvöződnek bennük. Még a második korszak prózájára is jellemző naiv optimizmust — elsősorban a fiatal prózaírók alkotásaiban — az ironia váltja fel, a klasszikus regény- és novellakompozíció, a fabula segítségével való ábrázolás helyébe pedig helyenként az esszé lép. E műfajokból kiszorult a konkrét vízió, regény- vagy novellahős, helyét a diszkurzív meditáció tölti be. A költökhöz hasonlóan a prózaírók továbbra is merítenek a történelemből és a mitológiából, de fő céljuk most már az, hogy mindkettőt — a történelmet is, a mitológiát is — lemez-telenítsék, illetve hogy az ezekből eredő motívumok segítségével korunk emberének tapasztalatait, élményeit, szenvedéseit és köte-lyeit közvetítsék. A múlt időbe átültetett jelen ily módon hídként áll időben és térben. A kutatási és a kísérletezési vágy eddig ismeretlen méreteket ölt. Ebből ered azonban a jugoszláviai albán próza egyik legnagyobb buktatója is: kérdés ugyanis, hogy egy viszonylag kis hagyománnyal és fiatal alkotógárdával rendelkező irodalomban mennyire indokoltak ezek a törekvések. A tapasztalat, a hagyományok hiányában megtörténhet ugyanis, hogy az általánosítás áligazságokba, absztrakt univerzalizmusba torkollik, a hús-vér típusok, jellemek pedig élettelen bábukká egyszerűsödnek; az is előfordulhat, hogy az irracionális tartalmak közvetítésére hivatott mondat beltére üresen marad, a szimbólumrendszer önkörébe zárul, a mű konstrukciójának alapját pedig nem az élet lüktetése és az élmények képezik, hanem a könyvekből szedett, még letisztulatlan, rendszertelen ismeretek. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az effajta törekvéseket gyakran a mesterkéeltség és a túlesztétizálás jellemzi. Ismételten meggyőződhetünk arról, hogy az utánzás és a divathóbort a művészet szempontjából legalább annyira terméketlen, mint a már kitaposott ösvényeken való haladás.

A hatvanas évek végén kiéleződik a mindaddig uralkodó realizmus és az avantgarde szembenállása. A konfrontáció legfőbb eredményei: az albán próza tematika és ihletés szempontjából tovább gazdagodik, a mondatok tovább telítődnek metaforákkal és szimbólumokkal, a próza nyelve költőibb lesz, s a prózairodalom új alkotási módszerekkel gazdagodik. Röviden: a realista ábrázolás új szempontokkal gyarapodik. E tekintetben újaknak mondhatók

Teki Dërviski, Zejmullah Rrahmani és Mehmet Kraja törekvései. Ezek az írók fokozottabban érdeklődnek a próza elméleti kérdései iránt, s a nyelv és tematika szempontjából is új színeket képviselnek az albán prózairodalomban.

E kor prózáját a stílus és a forma tekintetében is a sokrétűség jellemzi. A szimbólumokra és allegóriákra épülő alkotások, továbbá a költői ihletésű, az esszészzerű, a szimbólumokkal és fantaszti-kummal telített realista prózával egyidőben tovább él a hagyományos próza is. Ez utóbbi legjelentősebb képviselői, Nazmi Rrahmani és Daut Demaku, tematika szempontjából új területeket hódítanak meg az albán próza számára, de kizárólag a hagyományos módszereket alkalmazzák. A kor prózájának másik áramlatát azok az írók képviselik, akik továbbra is a második korszakban megkezdett úton haladnak.

Az áramlatok keveredése, az átalakulás folyamata jellemzi tehát a jugoszláviai albán irodalom harmadik korszakának a prózáját. Az új szemléletű írók egyelőre még nem kiforrott egyéniségek, s lehetőségeik alapján csupán sejthetjük, hogy a jövőben az albán próza uralkodó áramlatát fogják képezni.

A még mindig fiatal, hagyománytalan albán dráma e korban sem tudta behozni a költészettel és a prózairodalommal szembeni lemaradást. E műfajnak viszonylag még mindig kevés művelője akad. A drámaírók alkotótevékenysége elsősorban a színházi élet függvénye. (A hazai dráma iránti fokozottabb igények következtében néhány költő és prózaíró a drámairodalom felé fordul.) A környezeti problémáktól elvonatkoztató, s inkább az író személyes problémáit taglaló kísérleti dráma nemigen érdekli a közönséget. Ennek következtében a kísérletező kedv fokozatosan alábbhagy, ismét a realista, mitológiai, esetleg a régmúlt és a jelen dialógusán alapuló témák kerülnek előtérbe, egészében véve azonban a jugoszláviai albán drámairodalmat még ebben a szakaszban is az útkeresés jellemzi.

A költészet és a próza fejlődésével egyidőben rohamos fejlődésnek indul a kritika, az esszé és az irodalomtörténet-írás is. Ez elsősorban annak a következménye, hogy fellendül a kiadói tevékenység: sorra jelennek meg albán nyelven az albán olvasók számára mindeddig hozzáférhetetlen művek, hazai, albániai és más külföldi írók, költők alkotásai. A kritika a döntő fordulat, 1966 után csatlakozott a költészethez és a prózához: részt vett az irodalom felszabadítási folyamatában, az irodalmi autonómiáért szállt síkra, s

— a szociális, társadalmi és erkölcsi vonatkozásokon túl a művet elsősorban az esztétika mércéivel méri. Látótere kitágul, önnön mércéit alaposabb világirodalmi ismeretek birtokában vizsgálja felül, tisztábban, elfogulatlanabban szemléli a nemzeti múltat, egy szóval: szilárdabb módszertani és tudományos alapokra épül. A kritika e korban fokozatosan kiveti magából a szociologizálás elvét, s a mű tudományos elemzését, az alkotás lényegének és struktúrájának a feltárását tűzi ki célul. Az irodalmi és művészeti jelenségek vizsgálata — kevés kivétellel — nem a korábbi, dogmatikus elvek alapján történik. Biztos alapokon nyugvó értékrendszere révén elnyeri az alkotó és az olvasó bizalmát. Fokozatosan világossá válik, hogy az albán irodalom nem zárkozhat el többé a világirodalomtól, nem meríthet csupán önnön irodalmi hagyományából és az albán folklórból. Tudatában van annak is, hogy a nemzeti irodalom csak abban az esetben töltheti be szerepét, ha követni tudja a kor szellemi áramlatait, s ha magával ragadja a világirodalom sodrása. Ezért a kritika az albán irodalom és kultúra európaizálása mellett szállt síkra, közben azonban természetesen nem téveszti szem elől a sajátos színeket, hangulatokat, tartalmakat. A fentiek következtében az irodalmi élet egyik-másik problémája élesebben vetődik fel, de a megoldás minden esetben az irodalom érdekeinek a kifejezésre juttatása jegyében születik.

A háború óta először történik meg, hogy egy-egy művet többfelől és többféleképpen világítanak meg, különbözőképpen értékelnek. A mű történelmi, szociális, esztétikai és erkölcsi dimenzióit vizsgáló szociológiai irányzat mellett egyre fokozottabban jutnak kifejezésre az irodalomkritika integrációját szorgalmazó törekvések, melyek alapján a sokszempontúság elve áll. A költői nyelvet vizsgáló stíluskritika és a költői gondolatokat, témákat tanulmányozó etikai-filozófiai kritika is fejlődésnek indul, egyelőre azonban még egyik irányzat esetében sem beszélhetünk teljes fokú következetességről. Az integrálódás folyamata tehát egyben specializálódást is jelent az albán kritikában: a sokszempontú vizsgálat révén új fényben, új koordináta-rendszerben látjuk az irodalmi alkotást.

A metodológiai fejlődésen túl formai tekintetben is sokat fejlődik a kritika ebben a korban; a napi kritikától, a bemutatásoktól, a tanulmányoktól a monográfiáig szinte minden kritikai műfajnak akad művelője.

Fokozatosan kifejlődik a nemzeti irodalomtörténet-írás és az

összehasonlító irodalomtudomány is (ez utóbbi tárgya elsősorban az albán és a többi román nyelvcsaládhoz tartozó irodalmak összevetése). A kritika és az irodalomtörténet nyelve is jelentős változásokon megy át ebben a korszakban: gazdagodik a szókincs, szilárdabb a mondatszerkesztés, tisztábbak a gondolatok. Akad azonban még mindig példa a pontatlanságra, a logikátlanságra, a téves szóhasználatra stb. — elsősorban az alapvető ismeretek és az irodalmi műveltség hiányának következtében. Mindennek ellenére az albán kritika fejlődése annyira nyilvánvaló, hogy e kort a kritika korának is nevezhetnénk. A régebbi kritikusok közül Hasan Mekuli és Ali Aliu tovább folytatják kritikai tevékenységüket. Hozzájuk csatlakozik az újabb nemzedék, melynek legjelesebb képviselői: Ibrahim Rugova, Agim Vinca és Sabri Hamiti.

ÖSSZEFOGLALÁS

Szinte hagyományosnak mondható, hogy a jugoszláviai albán irodalmat bemutató értékelések sajnálkozással szólnak erről a fiatal, hagyománytalan, még mindig nem eléggé fejlett irodalomról, ugyanakkor azonban el vannak ragadtatva az eddig elért eredményekkel. A jugoszláviai albán irodalom hagyománytalanságának a túlhangsúlyozása ilyen esetekben azt a célt szolgálja, hogy a kritikus, illetve irodalomtörténész elkerülje a hazánk más népeinek és nemzetiségeinek az irodalmával való összehasonlítást, mivel úgy érzi, hogy az albán irodalom ez esetben kárt szenvedne. Nyilvánvaló azonban, hogy az igazi kritika és irodalomtörténet nem alkalmazhat külön mércét a nemzeti és a világirodalom esetében, mivel mindkettőnél az a döntő, hogy művészi alkotásról van-e szó, vagy sem. Ettől eltekintve megállapíthatjuk, hogy a jugoszláviai albán irodalom sokkal magasabb szintre emelkedett volna, ha művelői jobban ismerték volna az irodalmi és a művelődési hagyományokat, ha az albán irodalom nem zárkózott volna el a világirodalomtól. Nem mondhatók mindig szerencsésekknek azok a társadalmi, művelődési és történelmi körülmények sem, amelyek között ez az irodalom fejlődött. Ezek alapján nyilvánvaló, hogy az albán irodalom viszonylagos lemaradását nem magyarázhatjuk meg csupán azzal, hogy aránylag fiatal, hagyománytalan. Nagyobb lendülettel, erőbevetéssel többet is tehetünk volna s tehetnének ma is annak érdekében, hogy gyorsabban gyarapodjon a művek száma, s jobb minő-

ségű alkotások szülessenek, mégsem vitatható el, hogy a jugoszláviai albán irodalom az elmúlt 30 év folyamán állandóan felfelé ívelt, új területeket és tartalmakat hódított meg, új formákat és eszméket tett magáévá, kilépett önkörbe zártságából, jelnetős stiláris-nyelvi tapasztalatokat szerzett (ami különösen fontos az albán irodalom jövője szempontjából), számos maradandó művészi értéket hozott létre. Közösségünk szellemi igényeit hivatott kielégíteni, támasztékul és irányzékul kell szolgálnia térben és időben. S e feladatának eleget tud tenni. Az utóbbi időben tapasztalt törekvések azt bizonyítják, hogy ez a fiatal alkotógárdával rendelkező fiatal irodalom újabb korszakába, a nagykorúság, az érettség szakaszába lépett.

JUNGER Ferenc fordítása

ESAD MEKULI

AZ ÉN SZERELMEM

Elzártam mélyre, szívem mélyére
és minden éjjel
mint gyermekét az anya
dédelgetem —
szívemhez ölelem . . .

Az éjszaka az én szerelmem vígasztalója,
mert ilyenkor
megnyitjuk a szívünket egymásnak
s míg odakint tücskök zenélnek,
összeborulunk . . . S a legszebb meséket
meséljük egymásnak róla . . .

Az én szerelmem keserűn mosolyog . . .
— Szerelmem, drága szerelmem,
elzártalek téged
mélyre,
hogy fájdalunk senki se lássa,

hogy sóhajunk senki se hallja,
 s hogy minden éjjel,
 míg odakint tücskök zenélnek,
 dédelgesselek,
 szívemhez öleljelek téged.

ÁCS KÁROLY fordítása

ENVER GJERQEKU

ÉS ISMÉT CSAK AZ A VÁROS...

És ismét ugyanaz a rőt mosoly — az a város
 És az a régi töprengő folyósuhogás — simát csak az a város
 És az a levélzöld galambmagány — az a társtalan kar
 És ez a régi fű — a tépett szeptemberi pillák

Riadt levél evickél a fű közt — már maga az őszi csörgés
 Meztelenre vetkőzött a föld — az az éjfekete asszony
 És vállamon ismét ugyanaz a lenge léptű alkony
 Ahogy a távozó nappal megérint — ismét csak az a város

És ez a terhes folyó — ezek a fűzfák könnybe lábadt
szemmel

És az átlótt levélnek ez a bús szállongása
 És ismét ez a kígyózó ránc a homlokunkon
 Meg ez az öngyilkos eső — ismét csak az a város

S én lám ismét ugyanazon a kihalt kis gyalogúton
 Akár a szemérmes alkony de szívárvány-döfötten
 Ugyanúgy mint régen: holnap-bizonyosan
 S akár a tegnapi — kissé ködbe veszve

És ismét csak az a város...

FEHÉR Ferenc fordítása

D I N M E H M E T I

MOTYOGOK CSAK

Íróasztalomon a könyvek
 Egymással civódnak
 Későre jár nem szónokol már az óra
 Az a kis őz észrevétlen
 Dombháton rúgta át
 A tizenegyedik sor szerint

Motyogok csak de semmit se mondok
 Minden a körmét növeszti

Döhödten lámpát oltok
 Hiába
 Dühödten lámpát gyújtok
 Hiába

Csak az eső a tetőn
 Hallgatom kettéváltan
 Átszakítja a bensőm

FEHÉR Ferenc fordítása

A D E M G A J T A N I

NAPPAL

Elefántcsont nyakú négy szép hattyú
 kémények és hajlékok fölött száll
 aranylombú fáknak magasában

Delelő nap táltos paripája
 fésülgeti aranyló sörényét
 üstökét meg lányok ékesítik

Elnyugodott már a furulyaszó
 forrást keres fáklyás fiú és lány
 épp csak hogy a lábukat bemártsák

Cseresznyeérlelő nyár parázslík
Ősz szakállú ódon vízimalmok
álmokat morzsolnak és merengnek

Orpheuszi szívű vaskovácsok
sugárgyűrűt gyöngyházfüggőt raknak
fényből támadt nyúlra szarvasokra

Később az éj hírnökeit küldi
s ezek aztán a hold sarlójával
learatják a nappal kalászázt

FEHÉR Ferenc fordítása

AZEM SHKRELI

KÖNYÖRGŐ IMA

Nőjön az a fű a fejem fölött az én füvem
Fejem fölött az én füvem nőjön
Az én füvem fejem fölött csak nőjön

Csak nőjön
Nőjön az a fű a fejem fölött az én füvem

FEHÉR Ferenc fordítása

RRAHMAN DEDA J

HOGYHA

Hogyha eső ered
arra mondják — álmodnak a holtak

Hogyha hősök álmodnak —
kirügyeznek a csontok

FEHÉR Ferenc fordítása

MUSA RAMADANI

ALÁHÚZGÁLT SOROK

Hajszálaim szögesdrótjai az égnek
 Homlokom az ismeretlenek a sírfelirata
 Szemöldököm leskedő kígyónak tanyája
 Szemem ajzott íj lobogó tűz fölött
 Fülem sikolyok maszok ultrarövid vevője
 Orrom mérgeknek újonnan fölfedett szűrője
 Szám megsemmisítő áradatnak partja
 Fogsorom gerilla alakulat
 Nyelvem bűnöknek villogó kardja
 Szakállam idegen kéz tilalma
 Agyam a gond ingyen őrlő malma

Ó, a fejem bezarándokolatlan Mekka!

Acél nyakam kötél az árulóknak
 Karjaim a föld gyászlobogói
 Mellkasom szeleknek feszülő gát
 A szívem rúgató őzeknek tava
 Vállam nyerge az erőszakos halálnak
 Csontjaim mihaszna grániterezések
 A gyomrom csupán átkos vándortarisznya
 Husángom a század el nem ismert bölcse
 Lábom a szülőföld két hű cölöpje

Ó, a testem még mindig hánytorgó tetem!

Idők egyik megoldatlan talánya — én

FEHÉR Ferenc fordítása

FAHREDIN GUNGA

HENTES

A tőkén
 ujjak
 vérrózsái.

Buzgó ér
 újbora —
 kés élén
 szökkenő dal.

Vér. Vér. Vér.

ÁCS Károly fordítása

BEQIR MUSLIU

FEKETE FA

Láttam valahol azt a fekete fát, amelyről valaki egyszer azt
 mondta

a legszebb fa koronák koronája korszorús fa
 az alvó hegység hegyében valahol a világ végén
 három folyót apasztottam ki nagy szomjúságomban, de
 nem találtam a nevét se! Átkutattam érte az erdőket
 (az a fa hasonlított kissé a közönséges fákhhoz, de nem
 volt fa!)

ahol még nem járt tűzvész: a legtávolabbi hegyekben
 kerestem a legszebb tavak partján, mindenütt
 a szavakban is, de sehol sem találtam azt a szép fát
 Azt mondták fél utamban: Őre rózsává változott
 s álmosan bár felkutattam a világ összes rózsáit
 de lám: elvesztettem szaglóérzésem. És bezárkóztam
 a legelső fába, belelapoztam magam a vérig
 és bevont bölcsességébe, és mire kijöttem: feketén, feketén
 láttam azt a fát, ami nem volt fa, hanem az
 amit nem találtam a századokban. És nem is volt
 az a fekete fa, amelyről egyszer valaki azt mondta: a világ
 legszebb Fája!

Igen, a fa, amelyre felakasztom magam! A fekete fa!

ÁCS Károly fordítása

MIRKO GASHI

VERS

Nekem versem van,
neked otthonod —
mindketten költők vagyunk.
Nekem nincs otthonom,
neked nincs versed —
mindketten elkárhozunk.
Nekem a szavaim kívásnak,
teneked kézzel-lábbal magyaráznak.
Fülemben penész fészkel,
hívások szállnak a széllal.
Kezeim folyton hadonásznak.
Mégis, minden rendben:
neked otthonod,
nekem versem,
s meglehet, mindketten költők vagyunk a
versben.

ACS Károly fordítása